

„Pravoslavni“ ili „pravovjerni“.

J. Pavić — Novi Sad.

Riječi *Ὁρθοδοξία, ὀρθή πίστις, ὀρθόδοξος* vrlo su česte u kršćanskoj književnosti. Upotrebljava ih već sv. Metodije Olimp. († 311), sv. Atanazije, Vasilije i Hieroklo (oko 431).¹ Ali od Kalcedonskog sabora (451 g.) pa ovamo dobivaju posebno dogmatsko značenje. Njima se obilježava učenje Crkve, kako je utvrđeno na tom saboru, pa onda i na ostalima, koji su slijedili iza njega. Prema mišljenju ist. odijeljenih erkava 787 god. općim nicejskim (drugim) saborom ovo učenje je konačno bilo završeno. Pol vijeka kasnije bi na 11. marta 843 god. proglašena i nedjelja Ortodoksije. Prema tome ortodoksno bi bilo sve što je suglasno sa učenjem prvih sedam općih sabora,² a heterodoksno sve što im je protivno. Ovakvom shvaćanju ortodoksije nemamo ni mi katolici ništa prigovoriti znajući, da se svi ovi sabori održaše znanjem i odobrenjem rimskih papa kao poglavara Kristove crkve. Napose sedmi opći sabor, kako lijepo veli Vl. Solovjev, znači triumf papištva a ne samo triumf ortodoksije.³

U vrijeme sv. Ćirila i Metodija pape su često upotrebljavale izraz *orthodoxia, orthodoxus*. Tako Ivan VIII. u pismu od 23. III. 881. hvaleći Metodija veli: „...*orthodoxae fidei te cultorem strenuum existere contemplantes*“, pa ga sokoli: „*Deo cooperante*;

¹ E. A. Sophocles: *Greek lexicon of the Roman and Byzantine periods*. New-York 1888 kod riječi *Orthodoxia*.

² O shvaćanju ortodoksije vidi M. Jugie: *Theol. dogm. IV*. Paris 1931. str. 213. M. d'Herbigny: *La vraie notion d'orthodoxie (Orient. Christ. 7.)* Roma 1923.

³ *La Russie et l'Eglise universelle XLV*.

sicut evangelica et apostolica se habet doctrina, orthodoxae fidei cultum fidelibus cunctis inculca⁴.

Stjepan V. služi se također u pismu na Svetopluka ovim riječima: „Igitur quia orthodoxae fidei auhelare te studio audivimus“. „..... ora orthodoxam fidem blasphemancium appellaus“.⁵ Nema sumnje, da se ovdje pod „orthodoxa fides“ razumije vjera, kako je naučavalo nepogrješivo učiteljstvo katol. crkve.

U tom smislu preveli su i sv. braća Ćiril i Metodije grčke riječi *ὀρθοδοξία, ὀρθή πίστις, ὀρθόδοξος* na slavenski jezik sa *правокѣрнѣ, правая кѣра, правокѣрнѣ*. Takav prijevod i smisao zadržao se u staroslovenskoj književnosti sve do sredine XIV. stoljeća, kad se zamjenjuje sa *православнѣ, православная кѣра, православынѣ*. Tim prijevodom zamjenjuje se i pravi smisao Ćirilo-Methodove ortodoksije tako, da ovi izrazi postaju *terminus technicus* za oznaku svih slavenskih odijeljenih crkava. Šta više, usvajaju ih i katolici istoč. obreda. Tek u novije vrijeme data je inicijativa iz praktičkih razloga, da se ove riječi ili sasvim izostave ili zamijene sa ispravima, kako su nam ih ostavili sv. naši apostoli.⁶ I sam poznati slavista Fr. Miklošić veli, da je *православнѣ, православынѣ* loš prijevod (male e graeco) grčke riječi *ὀρθοδοξία, ὀρθόδοξος*, i da je tek kasnije stupio u upotrebu u ironičkom smislu (*serius ridicule*), a pravi prijevod da je *правокѣрнѣ, правокѣрно, правокѣрнѣ*.⁷

Pokušat ću ovdje navesti nekoliko primjera iz starosl. književnosti u potkrepu tvrdnje Miklošićeve pa da se prigodom predviđenog štampanja novih crkvenih knjiga provedu i ovi potrebni ispravci.

I. Spomenici vremena sv. Ćirila i Metodija te njihovih učenika.

1. Najstariji spomenici starosl. književnosti jesu Žitije Konstantina, Pohvalno slovo i Služba (pjesnički kanon) u njegovu čast. Napisani su na panonsko-moravskom tlu,⁸ vjerojatno glagolicom⁹ i

⁴ A. Теодоровъ-Баланъ: Кирилъ и Методи II. Софiя 1934 стр. 223.

⁵ l. c. str. 227.

⁶ Вістник Станисл. Епархіі 1935 г. VII—IX. Добрий пастир. Станиславів 1935 стр. 137.

⁷ Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Vindobonae 1862 str. 655.

⁸ J. Огієнко: Константин і Мефодій II. Варшава 1928 str. 655 ss.

⁹ Pavle Поповић: Jugosl. književnost oko sredine XII. vijeka. (Godišnjica N. Ćipića Beograd 1937 str. 106.

još za života sv. Metodija. Napisao ih ili sam Metodije ili jedan od njegovih učenika, po svojoj prilici Klement.¹⁰ Svi spadaju u IX. vijek, a možemo ih nazvati Ćirilovom grupom. U tim spomenicima čitamo: „Оуста бо тѣла (Ćirile) бога прославляютъ и всю въселеную просекцають правыа вѣрныа наказаніемъ. (Ž. K. III).¹¹

Правокѣрнии съборъ сътворше. (PK) Събелзны всѣ разаркіа и нелучаѣа правокѣрню (P. K.).^{11a}

Правокѣрныѣ счени прѣскрашени (SK).¹² Тѣбѣ источника знаменана вѣмъ правки вѣрѣ. (S K).¹³

2. Druga grupa bila bi Metodijeva. U nju spadaju Žitije Metodija, Pohvalno slovo i Služba (pjesnički kanon) u njegovu čast. Nedavno sam upozorio na nepoznatu do sada u ćirilometodskoj književnosti činjenicu, da je Metodijev pjesnički kanon (Službu) sastavio njegov učenik Konstantin Preslavski.¹⁴ Ujedno sam dao naslutiti, da bi isti Konstantin mogao biti i autorom Žitija Metodijeva te Pohvalnog slova.¹⁵ U tome nas utvrđuju poglavito ove tri stvari: a) neobična sličnost, dapače i doslovna upotreba pojedinih riječi i cijelih rečenica u ovim spisima;^{15a} b) običaj koji je vladao u grčkoj crkvi, a po kome se iza 6. pjesme kanona na jutrenji čitalo Žitije sveca čiji se dan slavi ili držalo Pohvalno slovo.¹⁶ Kao i običaj, da je autor Službe (pjesn. kanona) bio i autor tih Žitija i Pohvalnog slova. c) Primjer samoga sv. Ćirila, koji je prigodom pronalaska moćiju sv. Klimenta složio Službu

¹⁰ Огиенко I. с.

¹¹ Citiram prema П. А. Лавров: Материалы по истории возникновения древн. слав. письменности. Ленинград 1930. Ž K = Žitije Konstantina; Ž M = Žitije Metoda; P. K. = Pohvalno slovo u čast Konstantina; P M = Pohvalno slovo u čast Metodija; S K = Služba Konstantinova; S M = Služba Metodijeva.

^{11a} Лавров I. с. 93.

¹² ibid. 116 t. 2.

¹³ ibid. 121 t. 31.

¹⁴ Staroslavenski pjesnički kanon u čast sv. Metodija i njegov autor. Bogosl. smotra XXIV (1936) str. 59—86.

¹⁵ ibid. str. 75.

^{15a} Sравни n. pr. Početak kanona: Дажда . . . слово пространно и Azbučnu molitvu: Нъ мѣнкъ нѣнкъ простране слово дажда. Zatim Pjesma 1 strofa 2 sa Ž. M. III. Lavrov 71; Pj. 1. str. 2 || P. M. Lavrov 93; Pj. 3. str. 1. || P. M. Lavrov 94; Pj. 5. str. 3. || P. M. Lavrov 93, 80; Pj. 6. str. 1. || P. M. Lavr. 83; Pj. 7. str. 2. || P. M. Lavr. 82; Pj. 6. str. 1. || P. M. Lavr. 83; Pj. 8. str. 2. || P. M. Lavr. 83.

¹⁶ Već u 4 i 5 stolj. drže se t. zv. *εγκώμια, εγκωμιαστικοί λόγοι*.

(pjesnički kanon), napisao Žitije i sastavio Pohvalno slovo. Anastazije bibliotekar pripovijeda nam o tome sljedeće: „Sed et duo eius opuscula praedicata, scilicet brevem historiam (Žitije) et sermonem declamatorium (Pohv. slovo) unum, a nobis agresti sermone et longe ab illius facundiae claritate distante translata, opinionem commento monumentorum eius carptim addendo paternitatis tuae officio, quaeque iudici tui cylindro polienda committo. Sane rotulum h y m n i (Pjesnički kanon) quae et ad laudem dei et beati Clementis idem philosophus edidit, idcirco non transtuli...“ etc.¹⁷ Nemamo dakle razloga sumnjati, zašto tako isto nebi postupili i Ćirilovi učenici Klement i Konstantin.¹⁸

I u ovoj grupi susrećemo redovito „pravoverije, pravovern“: „... и вси правокѣрнии славимъ къ сѣки троици. (Ž. M. I.),¹⁹ „съ правокѣрникънмъ цѣркъ Маркианъмъ (Ž. M. I.).²⁰ Za Metodija piše papa Hadrijan u poslanici knezu Rastislavu 869 god. da mu šalje „моужа же съвършена разоумъмъ и правокѣрна“ (Ž. M. VIII.),²¹ što odgovara terminologiji, kojom se služi papa Ivan u pismu Svetopluku: Nos autem illum in omnibus ecclesiasticis doctrinis et utilitatibus orthodoxum et proficuum esse reperientes.²² Još više naglašava ovu pravovjernost Ž. M. XII: тако братъ нашъ Методии сѣки правокѣрникъ естк. Za svoga nasljednika preporučuje sv. Metodije jednoga od učenika imenom Gorazda, koji je оученъ же доврѣ къ латинскымъ книгъ, правокѣрникъ. (Ž. M. XVII). Pisac Konstantin moli sv. Učitelja, da sačuva rastjerano svoje stado къ вѣркѣ правокѣрники (S. M.),²³ da budu nasljednici truda sv. braće и проповѣдъници правки вѣркѣ, юже имъ еста прѣдала (P. M.).²⁴

3. U propovjedima Klementa Slovenskog, da ne spominjemo ostalih učenika, dosljedno se upotrebljava правокѣрникъ. Tako u pohvali sv. Križu: „Радоуи се кресте славны, твоею въ штоцѣхъ и къ вѣсемъ языцѣ цѣркви правокѣрникъхъ основаны быше...“

¹⁷ Теодоровъ-Баланъ I. с. II. 246.

¹⁸ Opširnije o tome u drugom članku.

¹⁹ Лавров I. с. 67.

²⁰ ibid. I. с. 70.

²¹ ib. I. с. 73.

²² Теодоровъ-Баланъ I. с. 221.

²³ Лавров I. с. 125.

²⁴ ibid. I. с. 87.

sv. Ćirila i Metodija spominju se iza imena svetaca još i imena papâ Silvestra, Dimasa, Celestina, Leona, Velegija (Vigilija), Alfona (Agatona) „уставившихъ правокѣрнѹю вѣрѹ“.³²

7. U „Ćudu sv. Đurđa“ napisanom po savremeniku kneza Borisa čitamo: „утврди ѿ (Bugare) свѣтлыми книгами вѣ правокѣрнѹю вѣрѹ христѣаньскѹю“.³³

8. Služba u čast sv. Ivanu Rilskom (rođ. oko 876 god.), složena u glavnim svojim dijelovima već u X. vijeku ovako slavi na litijnim stihirama sveca: Преподобне отче Іванне ты вѣ истинѹ ави сѧ постникѹм похвала и правокѣрнѹю крѣпость.³⁴

9. U t. zv. Hilendarskim listićima prevedena je rečenica sv. Ćirila Jeruz. *Μέριστον τοίνυν κτήμα έστι τὸ τῶν δογματῶν μάθημα* sa *Билко сѹбо естѣ притажанне правокѣрнѣнхѣ*.³⁵

10. Kuzma Prezbiter, učenik čuvenoga Ivana Eksarha (savremenika Klimenta, Nauma i Konstantina) krajem X. stoljeća piše protiv bogomila „вѣ Болгарстѣн земли вѣ лѣта правокѣрнаго цара Петра.“ Oslanjajući se na Petra Sicilijanca (868. god.) ovako govori:

Petri Siculi, *Historia Manichaeorum* Patr. gr. t. CIV. col. 1245.

Εκείνοι γὰρ οἱ μαρσί, δε τινὶ ἐξ ἀρχῆς διαλέγονται, χρηστὸν σχηματίζονται ἔχειν τὸ ἦθος, καὶ πάντα τὰ παρὰ τοῖς ορθοδοξοῖς Χριστιανοῖς δόγματα ἐπικυροῦσι δολίως καὶ ἀναφωνοῦσιν· ἀλληγοῦντες ἀθέσμως καὶ λίαν ἀμαθῶς...

Protiv Bogomila

Сѹтѣ бо еретици извонѹ ави овца образомъ, кротци и смиренни, и молчаливи, блѣди же сѹтѣ видѣти отѣ лицемѣрнаго поста, словесесѣм не рекутѣ, не смѣютсѧ грехотомъ, не оплазѹють, хрѧптсѧ отѣ взора и всѧ творѧтъ извонѹ, ажже не рознѧти ихѣ сѣ правокѣрными крестѣаны, изнѹтѣк же сѹтѣ волци и хѹшьнѣнци...³⁶

³² Материјали и изслѣдованія вѣ области слав. филол. и археол. (Сборникъ Отд. рус. языка и слов. Акад. Наукъ t. 88 № 3 стр. 46 Спб. 1910.

³³ X. M. Лопаревъ: Описаніе нѣкоторыхъ греч. житій святыхъ (Виз. врем.) IV. (1897) стр. 337 ss.

³⁴ N. Ивановъ: Български старини. София 1931. стр. 350.

³⁵ С. M. Кульбакинъ: Хиландарскіе листки. Спб. 1900 стр. 12.

³⁶ Н. П. Благоевъ: Беседата на презвитер Козма против богомилите (Годишникъ на Соф. Университет. Юрид. фак. t. XVIII София 1923 стр. 20, 61.

Bogomili mnogo hule svećenički stalež i „правовѣрныя“ попы и много на нѣмъ люде. Ище ко и въ лѣности живуть правовѣрнии попоке.

Posebice valja naglasiti, da u čitavoj staroslavenskoj književnosti nije ideja Petrovog primata došla do tako jasnog izražaja kao u govorima Kozme prezbitera. A to je i od presudnog značenja za ispravno shvaćanje pitanja o pravovjernosti sv. slavenskih učitelja, pošto je Kuzma jedan između njihovih posrednih učenika. — Evo njegovih riječi:

„... виждѣ же и блаженнаго верховнаго Петра о томъ же учаша, по истинѣ блаженнаго, его же блажитъ Господь нашъ Исусъ Христосъ глагола: блаженъ еси Симоне варъ Иона, яко тобою созиждѣу церковь мою, и несть еретическа не радзоритъ еѣ...“

... „Къ единому Петру рече Господь: его же скажиши на земли, будетъ сказанъ на небесехъ, и по воскресени изъ мертвыхъ, ависѣ къ апостоламъ, рече въ Петру: Симоне Юаннъ, любяши ли мѣ... рече къ нему: паси овцы моя, еже естъ образъ епископомъ и попомъ, ти бо сѣтъ пастыри и учители, поставлены словеснымъ овцамъ Божиимъ, и тѣмъ естъ повелѣно вѣзати и разрѣшати“.³⁷

II. Crkvene bogoslužbene knjige, zakonski zbornici i dr.

1. Šta nam govore crkvene Mineje? U najstarijoj od njih iz XI. stolj. koja se nalazi u Sof. biblioteci nema traga nazivu „pravoslavni“. Evo nekoliko primjera: „Дастъ мѣрде, вѣнокъкроуמוу ти слоуѣкъ Соломону прѣдретъ, Адѣоу кротость и аѣвское правовѣрне.“ (Min. fol., 87. za mjesec maj). „Правовѣрне мѣ просвѣтилъ иси“ (fol. 131. za novembar) „Тѣ прославлю и хвалю, единого Бога, Троицю въ три лица вѣсхвалимъ правовѣрно“. (Min. iz 1096. fol. 10 za septembar) „Стыми оучении церкви, отче, вѣича правовѣрне подѣпира.“ (Min. 1097. fol. 28.)³⁸

³⁷ И. С. Суворовъ: Слѣды западно-катол. церков. права въ памятникахъ древн. рус. права. Ярослав 1888 стр. 171—172.

³⁸ И. В. Ягич: Служебныя минея за сент. онт. и ноябр. въ церковносл. переводѣ по рус. рукописям 1095—1097 г. Спбр. 1886.

И. И. Срезневскій: Материалы для словаря древне рус. Словаря по письменнымъ памятникамъ II. col. 1350.

2. Crkveni Ustavi (tipikoni). Starosl. studijski crkveni ustav, koji je nastao iza 1193. nazivlje prvu nedjelju velikog posta „nedjelja pravovjerja“.

„ЕѢ НЕДѢЛЮ ПОСТА ПРАВОВѢРНОЮ НА ЗАУТРИНИ ПО-
УСТА. ЕѢ ГѢ. (U bibl. sinod. Mosk. No 380. fol. 3.)

Tropari, koji se danas počinju sa „православна наставникъ“ nekad se počinjali sa *правовѣрнѣ наставникъ* (ibid. fol. 70.)³⁹

3. I najstariji starosl. Liturgikoni (*Службеникъ — Missale*) Varlaama Novgorodskog Hutinskog († 1193) u Mosk. biblioteci br. 343 (604) točno predaje tekst glagolskog sinajskog euhologiona. „Помани ѣи всако і еѣпѣство правовѣрнѣ правѣщихъ слово твоѣа истинны (fol. 180^v). Isto tako i ostali rukopisni liturgikoni sve do u XV. vijek. N. pr. liturgikon Sofijske bibl. No 519 iz XIII. stolj. ili liturgikon s trebnikom iz XV. vijeka u tipogr. Bibl. br. 43. Sa malom varijantom mjesto „правовѣрнѣ“ стоји „правовѣрнѣхъ“ још u 4 rukopisna liturgikona iz XIV. stolj.⁴⁰ Štampani liturgikoni, od kojih je najstariji jeromonaha Pahomija iz 1519. u Veneciji imaju već „винскоство православныхъ“. Kako se u Rusiji s nepovjerenjem gledalo na ove u tuđini štampane liturgikone, to su tamo још дуго били u употреби uz štampane i rukopisni liturgikoni, pa prema tome i израз „правовѣрнѣ“.

4. Stari ruski crkveni pisci kao metropolita Kijevski Parijon (1051) u svome djelu „Слово о законѣ и благодати“⁴¹ пише: „Да славитса къ немъ правовѣрїе и да кланетса всако еретичьство“. „Еѣрѣю же и къ ѣ сборъ правовѣрнѣхъ склѣтнѣхъ отецъ, и его же извергоша, и азъ изметаю“.

„Добръ послухъ о благовѣрнѣ твоѣмъ, о блженице, склѣнѣнаѣ цркви сѣмъ Богородица Марѣа, юже създа на правовѣрнѣнѣ основкѣ“.⁴² Kasniji zbornici n. pr. iz 1414 god. zamijenili su „pravovernij“ sa „pravoslavnij“.⁴³

³⁹ ibid. l. c. 1349.

⁴⁰ М. Н. Орловъ: Литургія св. Василя Великаго. С. Петербургъ 1909. str. 247.

⁴¹ Izdano u A. И. Пономарева: Памятники древн. рус. церков. учит. литературы. Спбр. 1894 I. тап.

⁴² И. И. Срезневски: Матеріалы II. col. 1349.

⁴³ В. И. Срезневски: Мусинъ-Пушкинскій сборник 1414. С. Прб. 1893 str. 62.

Монах Јаков (око 1072 год.)⁴⁴ пишући о св. Борису и Глебу каже: „Токмо помощь ѿ добрыхъ дѣлъ и ѿ правокѣрнхъ и ѿ велицемѣрнхъ любви“.⁴⁵

Антоније Римљанин-Новгородски († 1147)⁴⁶ у рочи редовницама вели: „наполнеть душу... веселиа правокѣрнхъ челоукомъ“.⁴⁷

И најстарије кронике: Лаврентијска („исполнь см апостолскаго правокѣрнхъ“)⁴⁸ и Новгородска („святыхъ правокѣрнхъ архиепископъ молитва“)⁴⁹ као и превод Георгија Намартла („видѣ множество много люди правокѣрнхъ...“) имају, како се види „pravovjernih“.⁵⁰

5. Zakonski spomenici crkvenog prava ili t. zv. Krmčije knjige usvajaju također ćirilometodsku terminologiju. Najstarije jesu:

a) Ustjuška u rukopisu iz XIII. st. u Rumjancovskom muzeju u Moskvi predstavlja kopiju prijevoda Nomokanona u 50 naslova Ivana Skolastika. Prijevod se pripisuje sv. Metodiju. Na fol. 121^v piše „w обращающихъ w еретикъ правокѣрнхъ... собора Никѣнскаго правила „ѿ““.⁵¹

b) Јефремовска prepisana oko 1100 год. u sinod. biblioteci u Moskvi sadrži prijevod nomokanona u XIV. naslova. Prijevod datira još iz X. stolj. „Недостойно ѣсть правокѣрнхъ оумоу моужю съ еретическою съчетатиса женою, ни еретикоу моужю съ женою правокѣрною сѣмѣшатиса“.⁵²

⁴⁴ Е. Голубински: Исторія рус. Церкви I, 1. Москва 1901. стр. 742.

⁴⁵ Срезневски: Материалы II. 1349.

⁴⁶ Правосл. богосл. Энциклопедия I. 1900 стр. 882.

⁴⁷ Срезневски I. с.

⁴⁸ Код год. 6726. Полное собраніе рус. лѣтописей I. Ленинград 1926/27.

⁴⁹ Код год. 6746. Полное собраніе рус. лѣтописей IV. Петроград 1915—29.

⁵⁰ Срезневскій: Материалы I. с. 1350.

⁵¹ И. И. Срезневскій: Обзорніе древнихъ рус. списковъ Корм. чей книги. (Сборникъ Отд. р. я. и слов. Акад. Наук т. LXV. 2 Спбр. 1897 стр. 8.

В. Н. Бенешевичъ: Синагога въ 50 тит. и другія юрид. сборники И. Схол. (Записки Клас. Отд. имп. археол. Общ. VIII. 1914).

⁵² Срезневскій: Материалы I. с. II. 1349.

III. Sv. Sava i srpski vladari.

U početku XIII. stolj. pojavio se staranjem Sv. Save novi zbornik crkvenih zakona, valjda u samostanu Hilandar u oko 1219 god.⁵³ To je Savina Krmčija. Već 1226 bila je u upotrebi u Bugarskoj,⁵⁴ a 1262 po molbi ruskog metropolite Ćirila II. bugarski despot Jakov Svetislav poslao je jedan primjerak ove Krmčije u Rusiju „когомъ избранномъ Пастырю и оучителю словеснаго стада правокрныа вкры наша отцу ми . . . . прееск. архип. Кирилу.“⁵⁵ Sačuvana je u vrlo mnogo prepisa, od kojih su najvažniji Rjazanski (1284 g.),⁵⁶ Povački (1262), Sofijski u Novgorodu (1262), Raški (1305), Sarajevski (1335) i t. d.

1. U ovom svome djelu sv. Sava upotrebljava samo riječ „pravovĕrni“. Evo nekoliko primjera: „О когословиі і в право-ккрнѣи вкрѣи правіаѣхъ“ (Rjaz. fol. 17^v) „и стѣхъ и преподобныхъ штець нашихъ . . . на конхъ мѣстехъ собравша сѧ изложивша правоккрныа вкры нашеа и в законивше . . . (Sofijska).“⁵⁷

Kako je Kanonski zbornik sv. Save samo prijevod Sinopsisa Stjepana Efeskog sa komentarom Aleksija Aristena, to je sv. Sava preveo i Aristenov predgovor k pravilima Kartagenskog crkvenog sabora. U tom predgovoru veli se, da sv. apostolskoj stolici rimskoj pripada pravo nadzora nad „pravovjerejem“ u svim zemljama i gradovima. U prijevodu sv. Save ovaj tekst glasi: „Вѣху же се свѣтцы на семъ соборѣ и блюстителіи мѣста штеца папы римскаго послани. Блюстителіи же мѣста сего ради нарицаются, понеже штеца папы посылаеміи соуть по всѣмъ странамъ и градамъ творити повелѣнинаа намъ, и мѣсто его исполнующе, а штеца всѣхъ почитаеміи къ папы мѣсто, и смотряюще и соблюдающе къ всѣхъ странахъ правоккріе. Апостолѣ Петръ къ немъ просѣалѣ естъ, по сѣбѣ пераго архіереа Діана къ немъ постави.“⁵⁸

Što je još interesantnije, Krmčija sv. Save ima jednu molitvu, u kojoj se lijepo vidi, kako je sv. Sava mislio i učio o pri-

⁵³ А. И. Соболевскіи: Изъ переводческой дѣятельности св. Сави (Сборникъ Отд. р. я. и с. Спб. 1910 (стр. 88).

⁵⁴ А. Павлов: Первоначальный славянорус. Номоканон. Казан 1869 стр. 66.

⁵⁵ Ć. Mitrović: Nomokanon d. slav. morgenl. Kirche, Wien 1898 str. 32.

⁵⁶ Најлази се у Imper. publ. bibliot. Tolst. I. 311 у Москви.

⁵⁷ И. Н. Срезневскіи: Обзорѣніе стр. 60.

⁵⁸ Izdanje Krmčije iz 1816 god. glava 15 str. 81.

matu sv. Petra. Molitva glasi: *Бладино Господи Боже нашъ, иже ключа царства твоего Петроу верховнемоу апостолау поручивъ, и на немъ святоу твою церковь создавъ и давъ ѿмоу власть твою благодѣтью вазати и разрѣшати на земли . . . .* (Rjaz. fol. 273^v).⁵⁹ Ova molitva nalazi se i u drugim rukopisima,⁶⁰ ali je n. pr. u Krmčoj od 1305 srpske redakcije nekome smetala pa je list, na kome se ona nalazila istrgnut.⁶¹ Kolikogod se razilaze mišljenja o autoru ove molitve, većina kanonista slažu se, da ju je preveo sv. Sava.⁶²

2. Sv. Sava bio je dosljedan i u drugim svojim spisima. To svjedoči i njegov Hilendarski tipik. Grčki original Sava je preveo ovako:

„... και δι ταυτη μαλλον των άλλων το φρικτον και υπεμερα της ορθοδοξου ημων πιστεως τελεσιουργειται μυστηριον...“ „ѣко сна паче вѣдъ ииѣхъ страшнѣиши и прѣвѣлнчѣиши правокрѣнныи [вѣрны] дрѣжити се и свршають се тана . . .“⁶³

3. U ugovoru, kojim je god. 1192. kupio vinograd za hilendarski samostan potpisao se vlastoručno ćirilicom *вѣрхъ правокрѣннихъ крѣстьянъ молекникъ Савѣ грѣшннн*.⁶⁴

4. U životopisu sv. Simeona Nemanje piše: „Оутврѣди бо и въ разоуми вѣрхъ срѣдца и настави ны како подобаетъ правокрѣнныи христїаннн дрѣжати правоу вѣроу къ богу.“⁶⁵ „... Чго бо и нарекоу къ истину надоумѣю. Господина ли добраго? Оучители ли правокрѣю . . . правокрѣю ли наставника . . .“⁶⁶

5. Uzimajući poveljom g. 1233 samostan sv. Nikole ispod vlasti episkopa zetskoga veli: „... и всемъ правокрѣнныи намъ христїаномъ ѿеть 8 мѣсте сѣмъ и прѣиштие всем христїаннн . . .“⁶⁷

⁵⁹ Н. С. Суворовъ: Слѣды стр. 168.

⁶⁰ Rumjanc. Krmč. No 236. fol. 337^v; Raška (Starine III, 198), moračka (Гласник VIII, 2 str. 73).

⁶¹ Суворовъ l. c. str. 169.

⁶² ibid. l. c. Milovanović u Godišnjici Čupića V. 189, Milaš. Zbornik pravila. N. Sad 1886 str. LXXX.

⁶³ VI. Ćorović: Spisi sv. Save (Zbornik za istoriju, jezik i književnost. Srpska Akad. XVII (1928) str. 37.

⁶⁴ L. Petit: Actes de Chilandar. Спб. 1911 str. 5.

⁶⁵ Ćorović l. c. str. 152.

⁶⁶ ibid l. c. 160.

⁶⁷ Fr. Miklosich: Monumenta serbica. Viennae 1858. str. 18.

6. Savinim tragom pođoše i srpski vladari XIII. stoljeća. Stjepan Radoslav 1234. u povelji, kojom Dubrovčanima obećava neke povlastice veli: „въ лѣто с. џ. н. в. излѣзоуъ прѣдъ братомъ ми Владиславомъ, за правокѣрнѣ моего и за негова ради великаго прѣклетѣвѣства....“ Nadalje piše da ga Dubrovčani „много почитише и правокѣрно ми послоужнише...“⁶⁸

7. Stjepan Uroš II. (1282—1321) osnivajući samostan sv. Nikole kaže: къ симъ оубо правокѣрїю оушеса на слышанїе приложити подобаетъ и къ разоумъ вынетїа, правокѣрїа бо стронтею и вѣликаго Сивна шбражающе къ жити сѣмъ нарицають се исповѣдающе....⁶⁹

8. Na početku XIV. vijeka još uvijek je u upotrebi „pravovjerni i pravovjerje“. Tako zapis arhiepiskopa Nikodima (1318—1324) u tipikonu od 1319 god. govori o sv. Savi:⁷⁰ „... и правокѣрною вѣрою оутвѣрднеъ и великимъ архїерѣйскимъ саномъ почтъ...“

9. Stjepan Uroš III. (1322—1336) daruje neka sela Hilandaru. Tko bi se usudio poništiti ovaj zapis neka bude proklet... и штъ всѣхъ правокѣрнїхъ архїепискоупъ и пискоупъ и игоумнъ сръбскїхъ...⁷¹ U drugoj povelji služi se izrazom „правокѣрною поработанїе властїанна кралевѣства ми...“⁷²

I bugarski car Konstantin Asen (1259—1278) upotrebljava također „pravovjerni“ dajući samostanu sv. Jurja neka privilegija koja su „многими свѣтлыми и правокѣрными цари подарована“. Tko bi oгао, veli, нїиве без игуманова благослова доѣи се „клатва кожнѣ... и свѣтлїхъ правокѣрнїхъ царїй и кралїй...“⁷³

10. Zakonik цара Dušana u svojim najstarijim prepisima ima: ... и тезин каштїне да соу твѣрдѣ, како но и прѣвнїхъ правокѣрнїхъ царь.⁷⁴

⁶⁸ P. J. Šafařík: Pamatky dřevniho pisemnictva Jihoslovanov. 2 izdanje od J. Jirečeka. Prag. 1873. Okazky str. 10.

⁶⁹ Miklosich: Monumenta str. 72.

⁷⁰ Љ. Стојановић: Стари српски записи и натписи I. Београд. 1902. стр. 22.

⁷¹ Miklosich: Monumenta serbica str. 111.

⁷² ibid. 112.

⁷³ P. J. Šafařík: Pamatky str. 23, 26.

⁷⁴ St. Novaković: Zakonik Stefana Dušana. Београд 1898. стр. 36.

Tako i Dušanova povelja od 1348 izdana crkvi sv. Mihajla:
 ... сима цркви свѣтло скршаема правокѣрно едноглас-
 ное и прѣскетоуе ꙗкѣне коу въсилаеть...⁷⁵

IV. „Pravovjerje“ kao protustav latinstvu.

Godine 1019. izgubila je bugarska država svoju samostalnost, a smrću ohridskog arhiepiskopa Ivana 1037. god. bude i bugarska crkva potčinjena bizantskoj vlasti. Arhiepiskopom u Ohridu bude imenovan kartofilaks carigradske crkve Leon, grk porijeklom iz Paflagonije,⁷⁶ prisni prijatelj patrijarhe Mihajla Kerularija (1037—1056). Sudbina Bugarske morala se bolno kosnuti i Kijevske Rusije. Iz borbi, koje su vodili sinovi sv. Vladimira vidi se, da njihov odnošaj prema ovoj bratskoj zemlji nije bio irelevantan. Nekako u isto vrijeme Bizantu je uspjelo, da i u Kijevu postavi svoga čovjeka Теоремпта (1037) za metropolitu. Grk Теоремпт dao je odstraniti svaku pomisao na slavensku ćirilometodsku uzajamnost a napose na Bugarsku. Prema mišljenju akademika A. A. Šahmatova tada je i nastala legenda o pokrštenju Vladimira iz Carigrada na taj način, da se u poznatoj legendi o pokrštenju bugarskog kneza Borisa (Migne Patr. Gr. 126. col. 197) zamijenilo samo imena. I ako je knez Jaroslav (1019—1054) pristao na dolazak Теоремпта ipak je uspostavio vezu sa kat. zapadom. Njegova sestra Marija udala se za Kazimira I. poljskog (1049—1058), kćerka Jelisa eta za Harolda III. norveškog, Anastazija za Andriju I. ugarskog, Ana za Henrika I. francuskog. Zatim dva njegova sina oženili su dvije katolikinje princese njemačke. Potčinjenost pod crkvenu vlast Bizanta nije dugo trajala. Jaroslav je stresao sa svoga naroda jaram grčke crkve 1051 god. i „постави Лариона митрополита Русина въ св. Софѣи собравъ епископы“. Borba protiv Теоремпта morala je biti teška i oko Парижона okupilo se sve slavensko i „pravovjerno“. Povratila se vremena sv. Vladimira. Zato i razumijemo ove riječi Парижонове: Добръ послухъ благокѣрно твоєму, о блажениче (Vladimire), свѣтла цркви св. Богородица Марѣа, юже създа на правокѣрниѣ основкѣ, идѣже мужественное твоє тѣло лежитъ... , Добръ зѣло послухъ сынъ твои Георгий... не рѣшаща твои уставъ, но ѣтверждающа, ни ѣмала-

⁷⁵ Miklosich: l. c. str. 133.

⁷⁶ В. Н. Златарски: История на Българската държава II. София 1934 str. 54.

ЮЩ ТВОЕМУ БЛАГОУКРІЮ ПОЛОЖЕНІА, НО ПАЧЕ ПРИЛАГАЮЩА.⁷⁷ Kod provedenoga grčkoga raskola 1054. god. čestiti Parijon više nije bio metropolitom. Godinu dana prije on se morao povući u samoću,⁷⁸ i god. 1088 umre. U Kijev ponovno dođoše Greci. Najznatiji od njih bio je Joan II. Prodrom (1077—1088).⁷⁹

Ovi crkveni emisari Bizanta nisu bili samo napunjeni mržnjom prema djelu sv. slavenskih Prosvjetitelja, nego su među Slavene unosili bizantski duh raskolničke ideje.

1. Poznato je, da je Leon ohridski prvi predbacio Latinima upotrebu beskvasnog kruha u liturgiji i time povećao broj diferencijalnih točaka, što ih je postavio Focije. Njegov spis Ad universos episcopos Francorum⁸⁰ brzo se raširio u Bugarskoj i Rusiji.⁸¹ Spomenuti kijevski metropolita Grk Joan Prodrom unesao je u svoja „Crkvena pravila“⁸² zabranu, po kojoj ruski knezovi ne smiju više svoje kćeri udavati u krajeve, gdje se služe beskvasnim kruhom t. j. za katolike. Ova Pravila ušla su kasnije i u Krmčiju. U njima je lukavi Grk pojmu ortodoksije dao značenje protulatinsko stavivši latine na osnovu Focijeva Nomokanona (XII, 13 *περι γάμων αιρετικῶν πρὸς ὀρθοδοξίας*)⁸³ u red heretika. Na ovaj način i pojam ćirilometodskog „pravovjerja“ u staroslavenskim spomenicima dobiva potpuno drugi i iskrivljeni smisao. Evo toga mjesta:

*Τὸ δὲ τὰς θυγατέρας τοῦ εὐγε-
στάτου ἀρχόντος δίδουαι νυμφας
εἰς ἔθνη, τῶν ἀξίμων με-
ταλαμβάνοντα, ἀνάξιον ἐστὶ καὶ
μὴν ἀπρεπές. Εὐσεβῆς γὰρ ὢν
Θεοῦ χάριτι καὶ ὀρθοδόξω-*

Иже дщерь благоукрнаго княза
давати за мѣжь во ину страну.
идеже сѣужать шпрѣсномы и
сѣкверноуѣденю не шмѣтаются,
недостойно зѣло и неподобно
правоукрнымъ се творити

⁷⁷ Памятники древне рус. церк. учит. литература I. Спбр. 2. 1894. str. 74.

⁷⁸ М. Д. Присельковъ: Митрополит Иларионъ (Melanges Platonov 1911) str. 188 ss.

⁷⁹ С. Д. Пападимитриу: Иоаннъ II, митрополитъ Кіевскіи (Лѣтопись истор. фил. Обществ. X. Одесса 1902) str. 52.

⁸⁰ Mign. Patr. Gr. CXX. col. 836—844.

⁸¹ Павловъ А.: Критическіе опыты по исторіи древнѣйшей греко-русской полемики противъ Латинянъ. Спбр. 1878. str. 191.

⁸² В. Н. Бенешевичъ: Сборникъ памятниковъ по исторіи церков. права. Петроград 1914. str. 108—120.

⁸³ J. B. Pitra: Juris eccl. Graecorum historie et monumenta II. 608. Roma 1868.

τατος (εἰ) τοιαῦτα ποιήσεται σκονмъ дѣтемъ сочтани(и): бо-
 τὰ τῶν οἰκείων παιδῶν συνο- жественный оуставъ и мирьскыи
 κέσια, ἐκκλησιαστικῶς παιδευ- законъ тожде вѣрѣ благовѣр-
 θήσεται. ство повелѣваетъ помати.

2. Za njim se povedoše i ostali ruski crkveni pisci. Nikifor, metropolita kijevski († 1121) upotrebljava također „pravovjerje“ ali kao protustav latinstvu. On piše: „Къпрошалъ еси быль нас... како ѿвержени быша Латина, ѿ сѣѣя сборныя правокърныа апостолскыа църкви ѿступниша“.⁸⁴

3. Ruski hodočasnik Danilo opisujući oko god. 1115. večernjicu na vel. subotu u Jeruzalemu veli: „И повелѣ князь (Balduin) нгүмену св. Савы стати надъ гробомъ съ сконми чернѣци и съ правокърными попы... латинстѣи же (dakle не pravovjerni) попове къ велицкѣмъ олтари столхү“.⁸⁵ Koliko je već mržnje bilo na latine vidi se iz Danilova daljnjeg izvještaja, u kome upoređuje pjevanje njihovo sa cvrkutanjem ptica.

4. U tekstu Иронографа napisanom 1494. u Pskovu i u nadopunjku Ж К u rukopisu XV. stolj. nalazi se jedan fragmenat, koji govori o sv. Vojtjehu kao progonitelju „pravovjerne“ vjere. „потом же многомъ лктом минүкшим, пришелъ Бѣнткхъ къ Моравкү... раздрүши вѣрү правүю и рүсекүю грамотү отверже, а латинскүю вѣрү и грамотү постави и правкы вѣрѣ епископы и попы нескѣче“.⁸⁶ Učenjaci A. A. Šahmatov⁸⁷ i N. K. Nikoljski⁸⁸ drže, da je ovaj ulomak nastao koncem XI. ili početkom XII. stolj. te ušao u ljetopis Silvestrov iz god. 1116., što međutim не стоји, jer slov. liturgije toga vremena spominju sv. Večeslava na proskomidijama.

V. Zamjena „pravovjerni“ sa „pravoslavni“.

Na početku XIV. stolj. nastao je na gori Atosu neki novi teološki pokret poznat pod imenom hezihazma. Bila je to u glavnom borba, da li će u teologiji doći do izražaja principi znanoosti, zdrave filozofije, objave i crkvene predaje ili će zavladati subjektivno raspoloženje onih, koji se predali konteplativnom ži-

⁸⁴ Срезневскіи: Матеріалы II. 1349.

⁸⁵ Правосл. палом. Сборникъ I. Спбрг. 1885 св. 9 стр. 133—135.

⁸⁶ Лавров: Матеріалы стр. 37.

⁸⁷ Zbornik u slavu Jagića. Berlin 1908. str. 179.

⁸⁸ Повесть временных лет. Ленинград 1930.

votu.⁸⁹ Prema akterima, koji su sudjelovali u tom pokretu pričinja nam se, da je to bila borba trijezne skolastike sa nastranom orijentalnom mistikom. Među zastupnicima prve struje nalazimo Barlaama iz Kalabrije, Akindina (Bugarin), učenog Dimitrija Kydonas⁹⁰ i dr. Drugima na čelu stoji Grgur Sinait, Nil Kabasila, patrijarh Kalist, a najagilniji među njima bio je Gregorije Palama, po kome se i čitav ovaj pokret prozvao „palamizmom“, te još i mnogi drugi. Poslije bezbroj sabora većih i manjih održanih od 1341 god. uz pripomoć cara Jovana Kantakuzena, hezihazam (palamizam) je 1351 god. službeno proglašen za ispravno učenje grčke crkve, a svi njegovi protivnici udareni anatemom. Formula ove anateme sastavljena po Kalistu, bude unesena u crkvene knjige (triod) te svake godine imala da se čita javno u crkvi na nedjelju ortodoksije. Netreba spominjati, koliko je time pojam ortodoksije, koji je nekad značio trijumf Crkve u ikonoklastičkim borbama na 7. općem saboru izgubio od svoga prvotnoga značenja. To više što su protivnici hezihasta bili svi od reda katolici ili prijateljski raspoloženi prema Rimu. Pobjeda dakle palamizma značila je pobjedu nad katol. orijentacijom, a time je i ortodoksija dobila protukatolički smisao.

Hezihazam je zahvatio i susjedne slavenske zemlje: Bugarsku i Srbiju. Kad su Turci ugrozili Atos, napustili su mnogi hezihaste svoje boravište i sklonili se u Parorsku pustinju, sjeverno od Drinopolja. Tu vidimo Grgura Sinaitu († 1346) i Kalista.⁹¹ Oko njih se kupe Bugari Teodozije Trnovski († 1365), Eutimije posljednji bugarski patrijarha i Kiprijan kasnije metropolita Kijevski, stric poznatoga Gregorija Camblaka. U Srbiju ulazi hezihazam preko Eutimijeva učenika Andronika i Konstantina filozofa (Kostenečkoga), a u Rusiju preko spomenutog Kiprijana. Parorija postala je središtem monaškog života.⁹² Odavle se vodila borba protiv heretika onoga vremena: bogumila, adamita, jevreja pa i protiv Barlamita i Akindinita, kako su tada nazivali protivnike hezihasta (što je u stvari značilo protiv katolika). Tu se

⁸⁹ Najbolje je do sad prikazao hezihazam M. Jugie: *Theol. dogmatica* II. 69 ss. Paris 1933.

⁹⁰ J. Pavić: Dimitrije Kydonas grčki teolog XIV. vijeka (*Bog. Smotra* XII 1924) str. 14, 209.

⁹¹ П. Сырку: *Къ историі исправленія книгъ въ Болгаріи въ XIV. вѣкѣ*. I. 149 ss. Спбр. 1899.

⁹² И. Помяловскіи: *Житіе Григорія Синаита*. Спбр. 1894. str. 40.

rodila misao, da se crkvene knjige temeljito isprave ili iznova prevedu. Razlog ovoj reviziji navodi nam učenik Eutimijev Gregorije Camblak. On veli, da su dosadašnji prijevodi netočni, grubi, na mjestima u protivnosti sa dogmama.⁹³ Sve ono dakle što se nije slagalo sa bizant. hezihastičkim nazorima izbacivalo se i preinačivalo. Nije isključeno, da su se stari ćirilometodijski prijevodi spaljivali i tako uništio svaki trag na veliko djelo sv. naših Prosvjetitelja. O tome nam nagovještava sam Konstantin Kostenečki: аще zde в сихъ намъ соудъ хотѣше быти, потрѣба би или вгнъ или ина каа казнъ подобна сеи вѣндаапоу наити на пишоущихъ и писаннаа, еже съ жеши сихъ.⁹⁴ Kao osnov ovom prevodilačkom i ispravljачkom radu uzet je ruski jezik, koji je onda nadopunjavaо svim ostalim slavenskim jezicima. Glavna pažnja bila je posvećena verbalnoj točnosti prijevoda. Prevodioci se čvrsto drže originala i prevode riječ po riječ ne obraćajući pažnje, da jezik njihova prijevoda izlazi mrtav i umjetan. Ovo ropsko prevođenje bilo je uzrokom, da su u staroslavenski jezik ušle u mjetne riječi-kovanice, dapače i grčka gramatika, što je protiv duha slov. jezika.⁹⁵ Da li će se novom kovanicom izraziti i točnost u njezinom dogmatsko-istorijskom značenju nije se pazilo. Tako n. pr. *μονογενής* u ćirilomet. prijevodu *иночадъ* ili *единочадъ* preveden je sa *единороднинъ*; *φύσις* u ćirilomet. *родъ* sa *ѣтко*; *συγγενής* — *оужика* sa *сродникъ*; *ὁρθόδοξος* u ćir. met. *правокрънъ* sa *православкнъ*, *ὁρθόδοξια* sa *православнѣ*, i t. d.

Možda je baš za prijevod termina *ὁρθόδοξος*, *ὁρθόδοξια* sa *православкнъ*, *православнѣ* bila mjerodavna nauka hezihasta, koji su učili, da su apostoli gledajući taborsko svjetlo i u njem slavu Kristovu, vidjeli time i samu bít Božju. Kod hezihasta ovo svjetlo se često nazivlje *δόξα*, gloria, starosl. *слава*. To je ona slava, koju je Riječ imala kod Oca prije nego je svijet postao (Iv. XVII, 22, 24), slava Jedinorođenoga (Iv. I, 14), slava u kojoj će doći suditi žive i mrtve (Djela ap. VII, 55), koja je obasjala Savla kod Damaska (Dj. IX, 3), i obasjat će nebeski grad

⁹³ E. Kalužniacki: Aus der panegyrischen Litteratur d. Südslaven. Wien 1901. str. 41. „истинным догматомъ съпротивленіе.“

⁹⁴ В. Ягичъ: Разсужденія старины о церков. слав. языкѣ. Изслѣдованія по рус. языку I. Спбр. 1885—1925 str. 396.

⁹⁵ И. Огтѣнко: Костянтинъ и Мефодій II. Варшава 1928 str. 114 ss

Jeruzalem (Apok. XXI, 23, XXII, 5).⁹⁶ Svakako je dakle **православѣнѣ** i **православие** bliže novoj hezihastičkoj nauci, koju je prihvatila službena grčka crkva nego li ćirilometod. **правокѣрѣнѣ**, **правокѣрие**.

1. Najodličniji i najpoznatiji među hezih. prevodiocima i reformatorima bio je Eutimije. U svima njegovim spisima dosljedno je upotrebljen novi prijevod. Tako Pohv. Slovu u čast Ivana Polybotskog „**православнаа вѣра**“,⁹⁷ „**православнаго поборника**“,⁹⁸ u Životopisu Hilarijona Moglenskog „**православныхъ съборъ**“, „**православное стадо**“⁹⁹ i t. d. U liturgiji zamijenio je također riječ „**правокѣрѣнѣ**“, kako smo ju vidjeli u glagol. sinajskom fragmentu sa „**православѣнѣ**“.¹⁰⁰

2. Eutimijev prijevod usvajaju i vladari. Među njima prvi Ivan Aleksandar, pod čijim pokroviteljstvom je i stajao sav ovaj književni rad. U povelji iz 1342 nazivlje Atos: **пристанищемъ спасенію есакои души христіанскои, а наипаче православнои**.¹⁰¹ Tako i njegov sin Ivan Asen piše 1. XII. 1347. god. „**православнаа вѣра христіанска**“.¹⁰²

3. O velikoj književnoj djelatnosti hezihasta za vladanja cara Ivana Aleksandra govore sačuvani spomenici: prijevodi psaltira iz 1337 god., evanđelja i apostola iz 1356., pa trioda, paterika, ljetopis Mavanjina itd.¹⁰³ U to vrijeme oživjela je na novo uspomena na sv. Ćirila i Metoda i njihove učenike, koja je za bizantskoga ropstva bila potamnijela, i ako nikad nije iz srca Slavena iščezla. Tada su nastali njihovi skraćeni životopisi — sinaksari ili proložne žitija. Neki od njih pokazuju tragove hezihastičkog misticizma (n. pr. Solunska legenda)¹⁰⁴ i usvajaju novi prijevod „**православѣнѣ**“. Ćiril i Metod postaju nacionalnim bugarskim svecima. „Slovjenski“ zamjenjuje se sa „bugarski“, a „pravovjerni“ sa „pravoslavni“.

⁹⁶ Jugie I. c. 87 ss.

⁹⁷ E. Kalužniacki: Werke des Patriarchen v. Bulgarien Euthymius Wien 1901. str. 183, 198.

⁹⁸ ibid. 201.

⁹⁹ ibid. 32, 42, 54.

¹⁰⁰ ibid. 287.

¹⁰¹ Срезневскіи: Свѣденія str. 24.

¹⁰² Šafařík: Památky str. 97. ss.

¹⁰³ Сырку П.: Къ исторіи исправленія книгъ въ Болгаріи въ XIV. в. том I. вып. I. str. 411—451. Спбрг. 1898.

¹⁰⁴ Лавров: Матеріалы str. 158. Теодоровъ-Баланъ I. c. 110.

(Uspenije Kirilovo).¹⁰⁵ U čast slavenskih prosvjetitelja uvodi se i novi praznik, „Sveti Sedmočislenici“ (*οἱ ἅγιοι ἑπταριθμοί*), pod kojima se razumiju osim sv. Ćirila i Metodija još i Klement, Naum, Sava, Angelarije te Gorazd.¹⁰⁶ Vrlo je karakteristično, da Sinodik cara Basila, čija konačna redakcija pada u XIV. vijek,¹⁰⁷ određuje, da se ovaj praznik proslavlja na nedjelju iza „Nedjelje pravoslavlja“, dakle na isti dan, kad i vođe hezihasta Gregora Palame.

4. Iz Bugarske prelazi u Srbiju i tamo se udomaćuje. Osobito otkako je car Dušan imenovao patrijarhom Bugarina Frančija, koji ga i okrunio 1346 god. U nekim poveljama kasnijih godina Dušan upotrebljava novi prijevod Eutimijev. Darujući neka sela Karijskoj čeliji piše: „*всемоу народоу православіа*“ . . . . „*да се исплнѣнѣ . . . и въ домоу спасоукъ православиѣнъ патриархѣнъ штъчьства нашего*“.¹⁰⁸

Kod njegovih nasljednika nema više traga „pravovjeriju“. Ali uza sve to srpski vladari u svojim aktima pokazuju još ispravno shvaćanje Petrovog primata. Car Lazar n. pr. g. 1381. govori: „*въ пльтьсцѣмъ же сѣмотрѣніи рече върховномуу апостолау Петру: ты си Петръ, и на сѣмъ камѣны сѣзидѣу црковь мою*“.¹⁰⁹ U kasnijim poveljama mjesto „vrhovnoga apostola Petra“ dolazi samo spomen 12 apostola.

5. Hezihastička teološka nauka i njihova redakcija crkv. knjiga ušla je i u Rusiju po Eutimijevom drugu i prijatelju Kiprijanu, koji 1375 god. bude imenovan metropolitom Kijeveskim.¹¹⁰ Izgleda ipak, da nije mogla odmah ući u crkveni život. Sijećanje na ćirilo-metodsko „pravovjerje“ ostalo je još živo. U mnogim liturg. rukopisnim spomenicima riječ *ὁρθόδοξος* uopće nije prevedena već jednostavno izostavljena. N. pr. u liturgiji sv. Vasilija Velikoga:¹¹¹

Grčki tekst:

Starosl. prijevod:

„*Επι δεόμεθα καὶ ἐπερ πάντων τῶν ὁρθόδοξων χριστιανῶν καὶ ἐπερ τοῦ περιεστῶτος λαοῦ*“   Ἔще молимеся за всю братію за всю христіань < ѡ здравіи ѡ δ спасеніи >

¹⁰⁵ Теодоровъ-Баланъ I. с. 115—118.

¹⁰⁶ Теодоровъ-Баланъ А.: Свети Климентъ Охридски въ книжевниѣ поменъ и бѣ научната дирена. София 1919. стр. 40.

¹⁰⁷ М. Г. Попруженко: Синодидъ цара Бориса, София 1928.

¹⁰⁸ Miklosich: Monumenta serbica str. 136, 139.

¹⁰⁹ ibid. str. 196.

¹¹⁰ Богословская энциклопедія X (1907.) стр. 58.

¹¹¹ М. Н. Орловъ I. с. 101.

Isto tako nijedan liturg. spomenik raniji od XV. vijeka pa ni sam prijevod liturgije patrijarhe Eutimija i Kiprijana nema o spominjanju „pravoslavnih“ kršćana prigodom t. zv. Velikog ulaska (introitus magnus, *εἰσοδος μεγάλη*) na misi nijedne riječi.¹¹² Iz jednostavnog razloga, što to nemaju ni grčki originali.¹¹³ Još u XVII. stoljeću Joanićije Grk, pratilac jeruz. patrijarha Teofana, došavši 1618 god. u Rusiju¹¹⁴ smatrao je potrebnim ispraviti Eutimijev prijevod liturgije sv. Jakova i ponovo uvesti izraz „pravovjerie“. Ико да утвердитъ нас въ исповѣданіи семъ и правокрїи, непозыблемо соблюдетъ благодать св. Духа помолимса.¹¹⁵

Godine 1438./9. održan je opći crkveni sabor u Firenci, na kome je zaključeno sjedinjenje grčke crkve s katoličkom. Ruska crkva, i ako je bila zastupljena na saboru po kijevskom metropolitu Izidoru držala je da ovaj korak Bizanta znači otpad od ortodoksije.¹¹⁶ Pa kad je uskoro zatim (1454) i Carigrad pao u turske ruke, u Rusiji je općenito prevladalo mišljenje, da je to kazna Božja za djelo učinjeno u Firenci. Moskva se proglasila trećim Rimom i nasljednicom Bizanta a ruski car i crkva čuvarima bizant. „pravoslavija“. Tako su i riječi *православіе* i *православѣнъ* dobile svoje konačno i protukatoličko značenje. Sa crkvenim knjigama štampanim u Rusiji ušle su u svakidanju upotrebu kod ostalih Slavena na Balkanu, a da nitko nije posumnjao u njihovu ispravnost.

* * *

Iz do sada rečenoga vidimo tri stvari: 1. da je u prvotnoj slavenskoj Crkvi Ćirilometodsko „pravovjerje“ označavalo sve one istine, koje je naučavala jedna, sveta, opća i apostolska Crkva i njezino nepogrješivo učiteljstvo, 2. da je uporedo s upotrebom „pravovjerja“ išlo i pravilno shvaćanje Petrova primata i 3. da je čuvar toga „pravovjerja“ bio Apostolik rimski.

¹¹² Н. Краснослоцевъ: Матеріалы для исторіи чинопослѣдованія литургіи св. Иоанна Злат. Казань 1889. стр. 61.

¹¹³ F. E. Brightman: Liturgies Eastern and Western I. Oxford 1896. стр. 318, 528, 535.

¹¹⁴ Каптаревъ: Характеръ отношенія Россіи къ правосл. востоку в XVI. і въ XVII. ст. Москва 1885. стр. 168.

¹¹⁵ E. Kalužniacki: Werke d. Patriarchen v. Bulgarien Euthymius. Wien 1901. стр. 315.

¹¹⁶ О. Делекторски: Флорентійска унія въ древней Руси (Страньянвѣ 1893. IX—XI.).